

תלמוד תורה ודרך ארץ כשאלה תרבותית אסף כהן

- א. לימוד תורה ובעיות היום יום.
 - ב. העמדות האפשריות.
 - ג. מהי עמדתם של התנאים.
 - ד. מהי עמדתם של האמוראים.
 - ה. מהי עמדתם של הפוסקים.
- עמדת הרמב"ם.
- עמדת מהר"י קארו בתגובה לדברי הרמב"ם.
- עמדת הרמ"א בתגובה לדברי מרן בשו"ע.
- כבוד התורה לפי העמדות השונות שבדברי הפוסקים.
- ו. ההשלכה שיש לתפישות הנ"ל לגבי אופן העמדת התלמידים.
 - ז. כיצד עמדות אלו באות לידי ביטוי בתרבות המזרח והמערב.

לימוד התורה ובעיות היום יום:

על לימוד התורה מדובר הרבה בכל מקורות היהדות, ובעיקר בפרקי אבות'.
אולם, בעניין זה מתעוררת אחת הבעיות הגדולות של המציאות האישית והחברתית, שהרי האדם הוא יצור טבעי¹, ואינו "שכל נפרד"², לפיכך אין המגמה או התכלית של "והגית בו יומם ולילה"³ מתיישבת עם מציאותו של האדם, שעיקרה – מבחינה כמותית על כל פנים – בעיות יום יום של צרכי הגוף והחברה. כגון: דאגה לשלום גופו ולשלום ביתו, דאגת פרנסה, דאגת החברה וכו'.

כיצד איפוא מתיישבים שני הדברים ?

האם למידת התורה באה **במקום** התפקודים הטבעיים והחברתיים התקינים של האדם ?
או שמא היא **משימה** המוטלת על האדם, בנוסף על התפקודים הטבעיים שלו – הנובעים ממהותו כיצור חברתי ?

העמדות האפשריות:

אם נתייחס ל"והגית" כאידיאל במשמעותו המילולית⁴ המקסימלית⁵ לא יהיה ניתן לקיימו אלא אם כן גורם אחר – ולא האדם עצמו העוסק בתורה – ימלא את חסרונו ויספק לו את צרכיו. אם

¹ נתון בתנאי המציאות הטבעית וכפוף לצרכיה

² רוח הוגה שאינה קשורה בחומר.

³ יהושע, פרק א' פסוק ח' - "ל'א ימוש ספר התורה הז'ה מפיך והגית בו יומם ולילה"
למען תשמ'ר לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל".

⁴ כדעתו של ר' ישמעאל ובניגוד לדעתו של ר' שמואל ברנחמני, כפי שמופיע במנחות צ"ט, ע"ב:

נקבל את העמדה הזאת נמצא, שתלמוד תורה כ"חיי עולם" מיוחד לקבוצה מסוימת של בני אדם, שתוכל למלא את התפקוד הזה רק הודות לבני אדם אחרים. והם ללא כל ספק הרוב הגדול, שהם בעיסוקם בחיי שעה יספקו בין השאר את הצרכים הטבעיים של לומד התורה. לפי תפיסה אחרת, לעם ישראל מוצגת הדרישה להיות עם התורה. חובת תלמוד תורה ע"י כל יהודי המקבל עליו עול תורה ומצוות תהיה: שיקדיש לה כמידת יכולתו מכולו ומזמנו במסגרתה של מציאות אנושית וחברתית תקינה, שבה הוא ממלא את כל התפקודים ההכרחיים לקיום האישי והחברתי, תפקודים שאין אדם יכול להשתחרר מהן ואף אינו רשאי להשתחרר מהן. אם דרישה אידיאלית זו תתקיים יהיה עם ישראל עם של לומדי תורה, עם שבו תלמוד תורה מטביע את חותמו על החיים, גם אם תלמוד תורה זה לא יגיע לאותה מידת העמקה ואינטנסיביות המתאפשרת על ידי קיומו בידי מקצוענים בלבד.

מהי עמדתם של התנאים:

דברי שמעיה, רבו של הלל – שמעיה אומר: אוהב את המלאכה, ושנא את הרבנות...⁶
דברי הלל עצמו המפורשים מפי רבי צדוק – רבי צדוק אומר: אל תעשם עטרה להחגדל בהם, ולא קרדם לחפור בהם. וכך היה הלל אומר: ודאישתמש בתנא, חלף. הא למדת, כל הנהנה מדברי תורה, נוטל חייו מן העולם.⁷
ודברי אחרון התנאים רבן גמליאל דור שביעי להלל – רבן גמליאל בנו של רבי יהודה הנשיא אומר: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ, שיגיעת שניהם משכחת עוון. וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטלה וגוררת עוון.⁸
עולים בקנה אחד: שאין המשימה הגדולה של תלמוד תורה פוטרת את האדם שעובד את השם מן החיובים והחובות המוטלים על האדם באשר הוא אדם, אלא היא מתווספת עליהם. ולא זו

"שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: "לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה" צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה ולמוד בה חכמת יונית. ופליגא דר' שמואל בר נחמני דאמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יונתן: פסוק זה אינו לא חובה ולא מצוה אלא ברכה, ראה הקב"ה את יהושע שדברי תורה חביבים עליו ביותר, שנאמר: "ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל" אמר לו הקדוש ברוך הוא: יהושע, כל כך חביבין עליך דברי תורה? לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך...".

⁵ בניגוד לעמדת המינימום ההכרחי (=שעת הדחק) כפי שמופיע בשו"ע יורה דעה סימן רמ"ו סעיף א': "כל איש ישראל חייב בתלמוד תורה, בין עני בין עשיר, בין שלם בגופו בין בעל יסורים, בין בחור בין זקן גדול. אפילו עני המחזר על הפתחים, אפילו בעל אשה ובנים, חייב לקבוע לו זמן לתלמוד תורה ביום ובלילה, שנאמר: "והגית בו יומם ולילה" (יהושע א, ח). ובשעת הדחק, אפילו לא קרא רק קריאת שמע שחרית וערבית, לא ימוש מפ"ך (ישעיהו נט, כא) קרינן ביה" (הגהות מיימוני פ"א וסמ"ג עשין י"ב).

⁶ פרקי אבות א, י.

⁷ פרקי אבות ד, ה.

⁸ פרקי אבות ב, ב.

בינת המחשבה

בלבד, אלא שיש בחיים של תלמוד תורה על חשבונם של אחרים משום טפילות הנוטלת מתלמוד תורה זה את משמעותו הדתית והמוסרית.

לעומת זאת, ניתנים דברי התנא רבי נחוניא בן הקנה – רבי נחוניא בן הקנה אומר: כל המקבל עליו עול חורה, מעבירין ממנו עול מלכות ועול דרך ארץ. וכל הפורק ממנו עול חורה, נותנין עליו עול מלכות ועול דרך ארץ.⁹ – להתפרש כהטלת חיוב על הציבור לדאוג לקיומו של לומד התורה המקצועי, כנראה משום שאין התנא הזה רואה בתלמוד תורה את מילוי חובתו האישית של האדם בלבד אלא גם מילוי פונקציה ציבורית.

אולם בין אם נפרש את דברי רבי נחוניא בן הקנה בדרך זו או אחרת, ודאי שאנו מוצאים בפרקי אבות את דברי התנא הגדול רבי מאיר, שמהם ללא ספק נושבת רוח שונה: רבי מאיר אומר: הוי ממעט בעסק, ועסוק בחורה.¹⁰

דברים אלה עדיין אינם קובעים שעיסוק בתורה משחרר את האדם מן העסק – ז"א מדאגה לצרכיו הגשמיים – שכן מוצאים אנו דברים זהירים של ר' מאיר במשנה אחרת: לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקייה וקלה...¹¹

אולם באותה משנה מצויים גם דברים בשם רבי נהוראי: מניח אני כל אומנות שבעולם ואיני מלמד לבני אלא תורה.

כאן כמובן מיד מוצגת לפנינו בכל חריפותה השאלה: ממה יתפרנס אותו הבן?

ואין לשאלה זו תשובה בצידה.

מן ההכרח שמישהו יפרנסו, ז"א שאדם זה יינה ממישהו אחר שיהיה מקור פרנסתו ובסיס לקיומו, כלומר: שיהנה מדברי תורה.

מהי עמדתם של האמוראים:

לבעיה הגדולה הזאת ניתן הביטוי המפורש והפורמאלי במחלוקת המפורסמת בין התנאים הגדולים, רבי ישמעאל ורשב"י:

תנו רבנן: "ואספת דגנך" – מה תלמוד לומר – לפי שנאמר: "לא ימוש ספר החורה הזה מפיו" יכול דברים ככתבן?
תלמוד לומר: "ואספת דגנך" – הנהג בהן מנהג דרך ארץ, דברי רבי ישמעאל.
רבי שמעון בן יוחי אומר: אפשר אדם חורש בעשנת חרישה, וזורע בעשנת זריעה, וקוצר בעשנת קצירה, ודש בעשנת דישה, וזורה בעשנת הרוח, תורה מה תהא עליה?

⁹ פרקי אבות ג, ה.

¹⁰ פרקי אבות ד, י.

¹¹ משנה קידושין ד, יד.

אלא: בזמן שישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי אחרים, שנאמר: "ועמדו זרים ורעו צאנכם..." (ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום - מלאכתן נעשית על ידי עצמן, שנאמר: "ואספת דגנך"...
אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל - ועלתה בידן, כרבי שמעון בן יוחי - ולא עלתה בידן¹².

לפי אביי ההכרעה בן שתי הגישות איננה עקרונית אלא היא אמפירית, כלומר: אין הוא מסביר מהי באמת הגישה הנכונה, של רשב"י או של ר' ישמעאל, אלא שגישתו של רשב"י כמעט שאיננה ניתנת להגשמה לעומת גישתו של רבי ישמעאל.

ואמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא:
גדול הנהנה מיגיעו (והוא ירא שמיים) יותר מירא שמיים (שאינן נהנה מיגיעו),
דאילו גבי ירא שמיים כתיב: "אשרי איש ירא את ה'" (תהלים קי"ב)
ואילו גבי נהנה מיגיעו כתיב: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהלים קכ"ח)
"אשריך" - בעולם הזה, "וטוב לך" - לעולם הבא,
ולגבי ירא שמיים "וטוב לך" לא כתיב ביה¹³.

לעומתו רבה בר בר חנא בשם רבי יוחנן והלה משום רבי יהודה בר עלאי אומר:

בוא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים.
דורות הראשונים: עשו תורתן קבע ומלאכתן ארעי - זו וזו נתקיימה בידם.
ודורות אחרונים: עשו מלאכתן קבע ותורתן ארעי - זו וזו לא נתקיימה בידם¹⁴.

אין ספק שיש כאן אידיאליזציה של הדורות הראשונים אך על כל פנים מגמת הדברים הללו ברורה.

מהי עמדתם של הפוסקים:

גדולי ישראל בכל הדורות עמדו על חילוקי הדעות בין שתי הגישות הנ"ל.

עמדת הרמב"ם:

כל המשים על ליבו שיעסוק בתורה ולא יעשה מלאכה ויתפרנס מן הצדקה - הרי זה חילל את השם, וביזה את התורה, וכיבה מאור הדת, וגרם רעה לעצמו, ונטל חיו מן העולם הבא - לפי שאסור ליהנות בדברי תורה בעולם הזה.
אמרו חכמים: "כל הנהנה מדברי תורה נטל חיו מן העולם".
ועוד ציוו ואמרו: "לא תעשם עטרה להתגדל בהם ולא קורדום לחפור בהם".
ועוד ציוו ואמרו: "אהוב את המלאכה ושנא את הרבנות".
וכל תורה שאין עימה מלאכה סופה בטילה.
וסוף אדם זה שיהא מלסטם את הברייות¹⁵.

¹² ברכות לה, ע"ב

¹³ ברכות ח, ע"א

¹⁴ ברכות לה, ע"ב

¹⁵ דעות, הלכות ת"ת, פרק ג' סעיף י'.

עמדת מהר"י קארו כתגובה לדברי הרמב"ם:

ואכן, כבר נושאי כליו של הרמב"ם אינם מקבלים את דבריו והם חלוקים עליו בנקודה זו. וב"כספ משנה"¹⁶ מצוי דיון ארוך כיצד יהיה ניתן ליישב את דברי הרמב"ם עם הנהג שפשוט בישראל ועם עמדתם של רבים מגדולי התורה, שדעתם מנוגדת לדעתו של הרמב"ם. וכך הוא מסכם את דבריו:

... והכלל העולה הוא שתלמיד חכם שאין לו ממה להתפרנס – מותר ליטול שכרו ללמד בין מן התלמידים עצמם בין מן הציבור וכן מותר לו ליטול שכר מן הציבור לדון או להורות. ואחרי הודיע ה' אותנו כל זאת, אפשר לומר שכוונת רבנו כאן היא: שאין לאדם לפרוק עול מלאכה מעליו כדי להתפרנס מן הבריות וללמוד אלא שילמוד מלאכה המפרנסת אותו ואם תספיקנו מוטב, ואם לא תספיקנו יטול הספקתו מן הציבור ואין בכך כלום.

רבי יוסף קארו מקבל את העמדה העקרונית של הרמב"ם, דהיינו שמלכתחילה חייב אדם לפרנס את עצמו וללמוד תורה, אבל הוא פותח פתח להיתר לאפשר לאדם (או על כל פנים לאדם גדול) להשקיע את עצמו כולו בתלמוד תורה על חשבון הציבור, אם אין הוא יכול בדרך אחרת למלא את התפקיד הגדול של להגדיל תורה ולהאדירה.

אולם ניכר שר' יוסף קארו מכיר שאין זו דעתו של הרמב"ם באמת, ולכן הוא מוסיף הערה:

... ואפילו נאמר שאין כן דעת רבינו (=הרמב"ם), כנראה מדבריו בפירוש המשנה¹⁷ קיימא לן, כל מקום שהלכה רופפת בידך¹⁸ הלך אחר המנהג. וראינו כל חכמי ישראל קודם זמן רבנו ואחריו נוהגים ליטול שכרם מן הציבור. וגם כי נודה שהלכה כדבר רבנו בפירוש המשנה¹⁹ אפשר שהסכימו כן כל חכמי הדורות משום: "עת לעשות לה' הפרו תורתך" שאילו לא הייתה פרנסת הלומדים והמלמדים מצויה לא היו יכולים לטרוח בתורה כראוי והייתה התורה משתכחת, ובהיותה מצויה יוכלו לעסוק, ויגדיל תורה ויאדיר

עמדת הרמ"א כתגובה לדברי מרן בשו"ע:

ב"שולחן ערוך"²⁰ מצינו שרבי יוסף קארו מביא תחילה את דברי הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה כלשונם, אבל מוסיף עליהם:

ומי שא"א לו ללמוד, מפני שאינו יודע כלל ללמוד או מפני המטרדות שיש לו, יספיק לאחרים הלומדים²¹

ועל כך מעיר הרמ"א²²:

¹⁶ ר' יוסף קארו.
¹⁷ הדברים הנמרצים נגד קיומם של ישיבות ושל ת"ח הלומדים על חשבון תרומות ונדבות של הציבור, היוצר חילול ה' בעיני ההמון, מפני שיחשבו שהתורה היא מלאכה מן המלאכות אשר יחיה בהם האדם, ותבזה התורה בעיניהם.
¹⁸ שבענין זה קיימים חילוקי דעות.
¹⁹ כלומר: שמבחינת עומקה של הלכה צדק הרמב"ם.
²⁰ שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמ"ו סעיף א'.
²¹ דברים המכוונים לרעיון של "יששכר זבולון".

ותיחשב לו כאילו לומד בעצמו...ויכול אדם להתנות עם חבירו, שהוא יעסוק והוא ימציא לו פרנסה ויחלוק עמו השכר²³.

במקום אחר אומר הרמ"א, כשהוא מביא את הדברים על חובת לומד התורה לפרנס עצמו²⁴:
וכל זה בריא ויכול לעשות במלאכתו בדרך אחרת קצת ולהחיות עצמו, אבל זקן או חולה מותר לו להנות מחורחו ועיספקו לו.

דבר זה ודאי שאינו שנוי במחלוקת (ומסתבר שאף הרמב"ם לא יחלוק על כך).

אבל בהמשך דבריו אומר הרמ"א:

יש אומרים דאפילו בריא מותר, ולכן נהגו בכל מקומות ישראל שהרב של עיר יש לו הכנסה וסיפוק מאנשי העיר, כדי שלא יצטרך לעסוק במלאכה בפני הבריות ותתבזה התורה בעיני ההמון.

כבוד התורה לפי העמדות השונות שבדברי הפוסקים:

התופעה המעניינת הנגלית לעינינו היא:

שבמאה ה-12 אמר הרמב"ם – שאם יראו בני אדם שהתורה היא מקצוע שהאדם מתפרנס ממנו, תתבזה בעיניו ושכבודה של תורה הוא שת"ח יתפרנס ממלאכתו.

ואילו במאה ה-16 הרמ"א אומר – שאם הרב יעסוק במלאכה בפני הבריות, תתבזה התורה בעיני ההמון.

ולא זו בלבד אלא שכ - 100 שנה לאחר מכן אומר הש"ך (ר' שבתאי כהן) המרחיב ומפרש את השו"ע:

...ועוד אני אומר מי שהוא בעל ישיבה ומרביץ תורה ברבים וצריך עתים קבועים מחולקים חציה לו וחציה לאחרים ואי אפשר לו שילך מביתו כי אם לדבר מצוה עון הוא בידו אם לא יקבל מאחרים אפילו יודע מלאכה וחכמה שיוכל ליגע בה ולהרויח כדי לפרנס את ביתו בוז יבוזו לו באהבת התורה ולומדיה כי אי אפשר שיבטל מלמודו.

כלומר – בעוד שהרמב"ם סובר: בוז הוא לת"ח להתפרנס מן הצדקה,

סובר לעומתו הש"ך: בוז הוא לת"ח שיתפרנס ממלאכתו.

²² בעל הגהות על השו"ע, על המקור בשו"ע לעיל.

²³ כאן ניתן ניסוח משפטי לרעיון המדרשי של "יששכר זבולון".

²⁴ שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רמ"ו סעיף כ"א.

כאן מתגלה בצורה קיצונית הניגוד שבין תפישת לימוד התורה כחובה ומשימה קדושה המוטלת על האדם מישראל, ובין ראיית התורה ככלי ומכשיר בידי קבוצה מסויימת של בני אדם המבצעים פונקציה למען עם ישראל ומשחררים את שאר העם מן התפקיד של מילוי פונקציה זו

ההשלכה שיש לעמדות הנ"ל גבי אופן העמדת התלמידים:

אנשי כנסת הגדולה קבלו מחגי זכריה ומלאכי והם אמרו שלשה דברים: הו מחתונים בדין, והעמידו תלמידים הרבה, ועשו סייג לתורה²⁵.

המורשת של אנשי הכנסת הגדולה²⁶ מביעה, בין השאר, באופן הפשוט ביותר את הדעה שלפיה על התורה להיות נחלתם של רבים: "והעמידו תלמידים הרבה".

אולם ב'אבות דרבי נתן' מובאת (על בסיס משנה זו) מחלוקת בין בית הלל לבית שמאי:

שבית שמאי אומרים: אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו וכן אבות ועשיר. ובית הלל אומרים: לכל אדם ישנה שהרבה פושעים היו בהם בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים²⁷. בית שמאי אומרים: אין עונין אלא לכשרים לבני אבות ולבני בני אבות. בית הלל אומרים: לכל אדם. משעלו למה הדבר דומה: לאשה שהיא מושבת תרנגולת על הביצים מתוך הרבה היא מוציאה מעט ומתוך מעט אינה מוציאה כלום²⁸.

מחלוקת זו מעמידה את בית שמאי כקבוצה אליטיסטית הממיינת את התלמידים בכניסתם עפ"י קריטריונים פנימיים – חכמים וענויים, וחיצוניים – בני אבות ועשירים.

לעומתם בית הלל מבקשים להנחיל את התורה לכול, תוך התעלמות מן הקריטריונים הללו.

בבואו לא"י נפגש הלל עם עולם תורני סגור, שהאמין כי על התורה להיות צפונה וספונה וראויה להיות מועברת רק בתוך קבוצה אליטיסטית.

המתח הזה בין החינוך האליטיסטי המיוחס לבין החינוך הפתוח לכול מוכר מאז ומתמיד בכל מערכות החינוך בעולם.

בעולמם של חכמים נמשך הוויכוח דרך בית הנשיאות (צאצאיו של הלל), שביקש דווקא לשמר את מסורת הלימוד האקסלוסיבי, לעומת בית המדרש הפתוח מעולמם של תלמידי הלל וריב"ז.

²⁵ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק א ד"ה אנשי כנסת.

²⁶ בשרשרת מסירת התורה שבע"פ משה בסיני ואילך.

²⁷ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק ג ד"ה והעמידו תלמידים.

²⁸ אבות דרבי נתן נוסחא ב פרק ד ד"ה והעמידו תלמידים.

כיצד עמדות אלו באות לידי ביטוי בתרבות המזרח והמערב:

עפ"י הרמב"ם והשו"ע – לכתחילה צריך ת"ח להתפרנס ממלאכתו²⁹, ובדיעבד אם אינו יכול להתפרנס ממלאכתו, משום "עת לעשות לה" התירו ליטול שכרו מן הציבור.

ככל הנראה מהטעם – שתפיסת העולם של יהודי המזרח אומרת: שחובת תלמוד תורה ע"י כל יהודי המקבל עליו עול תורה ומצוות היא, שיקדיש לה כמידת יכולתו **במסגרת** תפקידו במציאות האנושית והחברתית התקינה, שאין אדם יכול להשתחרר מהן ואף אינו רשאי להשתחרר מהן. ובאם דרישה אידיאלית זו תתקיים יהיה עם ישראל עם של לומדי תורה, עם שבו תלמוד תורה מטביע את חותמו על החיים, (גם אם תלמוד תורה זה לא יגיע לאותה מידת העמקה ואינטנסיביות המתאפשרת על ידי קיומו בידי מקצוענים בלבד).

ולכן אמר הרמב"ם: שאם יראו בני אדם שהתורה היא מקצוע שהאדם מתפרנס ממנו, תתבזה בעיניו ושכבודה של תורה הוא שת"ח יתפרנס ממלאכתו.

לעומת זאת, עפ"י הרמ"א והש"ך – לכתחילה נהגו בכל מקומות ישראל שהרב של העיר יש לו הכנסה מאנשי העיר³⁰.

ככל הנראה מהטעם – שתפיסת העולם של יהודי המערב אומרת: שתלמוד תורה היא פונקציה הבאה **במקום** הפונקציות הטבעיות והחברתיות התקינות של האדם המתאפשרת רק על ידי קיומו בידי מקצוענים בלבד המבצעים פונקציה למען עם ישראל ומשחררים את שאר העם מן התפקיד של מילוי פונקציה זאת בעוד ששאר העם אמון בעיקר על סיפוק צורכיהם של הלומדים ובזה נחשב להם כאילו לומדים הם בעצמם.

ולכן אמר הרמ"א: שאם הרב יעסוק במלאכה בפני הבריות, תתבזה התורה בעיני ההמון. וכן אומר הש"ך: "מי שהוא בעל ישיבה ומרביץ תורה ברבים, **עוון הוא בידו** אם לא יקבל מאחרים, אפי' יודע חכמה ומלאכה שיוכל ליגע בהם ולהרוויח כדי לפרנס ביתו, בוז יבזו לו באהבת התורה"

²⁹ בבחינת: "עשה תורתך קבע ומלאכתך ארעי".

³⁰ בבחינת: "יששכר זבולון".

בינת המחשבה

לפי הדברים האמורים לעיל, אפשר להבין מדוע את יהודי ארצות האיסלאם מאפיין חוש מידה, הבא לידי ביטוי במתינות בהשקפות ובהתנהגות, באיזון בין דרישות הדת וצרכי החיים, בנכונות להתמודד עם אתגרי הסביבה ובמיזוג בין קדש לחול. ולעומת זאת, את הליטאים³¹ מאפיינת הקיצוניות – עמדות בלתי מתפשרות, קנאות, חומרות דתיות, בידוד והסתגרות מהסביבה. ואם אכן נכונות אבחנות אלו ... אזי יהודי ספרד ואשכנז אכן מושפעים משתי מסורות תרבותיות שונות...

³¹ דווקא בליטאים עסקינן, היות שהפולנים והאשכנזים (=יהודי גרמניה) היו שונים בתכלית בתפיסת העולם שלהם. הראיה: שתנועת המוסר הדוגלת בקיצוניות צמחה בתוך הקהילה הליטאית, ואילו החסידות המתאפיינת במיזוג קודש וחול (שהליטאים התנגדו לה) צמחה בתוך הקהילה הפולנית. ולעומת זאת, תנועת ההשכלה הביקורתית צמחה בתוך הקהילה האשכנזית. אך מכיוון שרוב הקהילות הפולניות והאשכנזיות הושמדו בשואה ומי ששרד בעיקר היא הקהילה הליטאית, לכן היום כאשר מדברים על ה"אשכנזים" בד"כ מתייחסים לקהילות הליטאיות.